

**AZƏRBAYCANDA XEYRİYYƏÇİLİK HƏRƏKATINA MƏNƏVİ VƏ
SOSIAL –İQTİSADI FAKTORLARIN TƏSİRİ (XIX ƏSRİN 70-Cİ
İLLƏRİ-XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİ)**

Zakir Kərimov

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
zakir.kerimov.1955@ mail.ru

Açar sözlər: mənəvi, sosial-iqtisadi, yoxsulluq, xeyriyyəçilik

XIX əsrin ikinci yarısı-XX əsrin əvvəlləri Azərbaycanın sosial-iqtisadi həyatı ciddi və köklü dəyişikliklər ilə əlamətdar olmuşdur: burjua münasibətləri təşəkkül tapır, cəmiyyətin sosial strukturunda ciddi kəmiyyət və keyfiyyət yeniləşməsi gedir, sosial təbəqələşmə dərinləşir, əhalinin sürətlə kasıblaşması prosesi gedirdi. Bu xüsusilə cəmiyyətin əsas məhsuldar qüvvəsi olan fəhlə və kəndlilərin simasında özünü aydın biruzə verirdi. Rus imperiyası onlara qayğı göstərmirdi, bu imperiyanın sinfi mahiyyətindən, həm də qeyri-rus xalqlara münasibətindəki şovinizm siyasətindən doğurdu.

Məqalədə göstərilir ki, məsələ belə olduqda milli ziyalılar və burjuaziya cəmiyyətin ehtiyac içində yaşayan hissəsinin faydasına xeyriyyəçilik fəaliyyəti ilə məşğul oldu. Bu daha çox islam dinin təsirindən, milli təəssübkeşlikdən və siyasi amillərindən irəli gəlirdi. Beləliklə, göstərilən məqalədə XIX əsrin 70-ci illəri –XX əsrin əvvəllərində ölkəmizdə xeyriyyəçiliyə təsir edən mənəvi, sosial-iqtisadi aspektlər araşdırılmışdır.

**ВЛИЯНИЕ ДУХОВНЫХ И СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКИХ
ФАКТОРОВ НА БЛАГОТВОРИТЕЛЬНОЕ ДВИЖЕНИЕ В
АЗЕРБАЙДЖАНЕ (70-Е ГОДЫ 19 ВЕКА - НАЧАЛО 20 ВЕКА)**

Закир Каримов

Ключевые слова: моральная, социально-экономическая, бедность, благотворительность.

Во второй половине XIX - начале XX века социально-экономическая жизнь Азербайджана ознаменовалась серьезными качественными изменениями: формировались буржуазные отношения, социальная структура общества претерпевала серьезное количественное и качественное обновление, социальное расслоение углублялась, а население быстро обеднело, это особенно проявилось в лице рабочих и крестьян, которые являются основной производительной силой общества.

Российская империя не заботилась о них , это было связано с классовым характером империи и политикой шовинизма по отношению к нерусским народам.

В статье показано, что в таком случае национальная интеллигенция и буржуазия занимались благотворительной деятельностью на благо малоимущей части страны. Это происходило главным образом под влиянием ислама, национального фанатизма и политических факторов. Так, в указанной статье страна в 1870-е годы - начале XX века -исследованы моральные, социально-экономические аспекты, влияющие на благотворительность.

THE INFLUENCE OF MORAL AND SOCIO-ECONOMIC FACTORS ON THE CHARITY MOVEMENT IN AZERBAIJAN (1970S-EARLY 20TH CENTURY)

Zakir Karimov

Keywords: moral, socio-economic, poverty, charity

The second half of the 19th century-early 20th century The socio-economic life of Azerbaijan was marked by serious qualitative changes: bourgeois relations were forming, serious quantitative and qualitative renewal was taking place in the social structure of society, social stratification was deepening, and the process of rapid impoverishment of the population was taking place. This was especially clearly manifested in the face of workers and peasants, who were the main productive force of society. The Russian empire did not care for them, which was due to the class nature of the empire, as well as the chauvinistic policy in its attitude towards non-Russian peoples.

The article shows that, in this case, the national intellectuals and the bourgeoisie engaged in charitable activities for the benefit of the needy part of society. This was mainly due to the influence of the Islamic religion, national fanaticism and political factors. Thus, the article examined the moral, socio-economic aspects that influenced charity in our country in the 70s of the 19th century - the beginning of the 20th century.

Xeyriyyəçilik Azərbaycan xalqının min illər ərzində təşəkkül tapmış mentalitetinin üzvi hissəsidir. Xeyriyyəçilik cəmiyyətin faydasına yönəlmiş təmannasız fəaliyyətdir. Göstərilən zaman çərçivəsində xeyriyyəçilik əsasən iki formada təzahür edirdi: fərdi təşəbbüslər və xeyriyyə cəmiyyətləri.

Tarixən ölkəmizdə insanlarda xeyriyyəçilik hissinin formalaşmasına inancların, xüsusən islam dininin dərin təsiri olmuşdur. İnsanların savab əməllərinə görə axirətdə allah tərəfindən mükafatlandırılacaqları inamı da bu

işdə az rol oynamamışdır. Unutmaq olmaz ki, insanların xatirələrində müsbət şəxsiyyət kimi iz qoymaq və əbədləşmək arzusu da bu hissın formalaşmasına öz təsirini göstərmişdir. Bəhs olunan dövrdə ölkəmizdə öz toplumunun faydasına təmənnəsiz çalışan qeyri-azərbaycanlıların da bizim yeni formalaşan sahibkarlar sinfinə, ziyalılar təbəqəsinə örnək ola biləcək fəaliyyəti də danılmazdır. XX əsrin əvvəllərində ölkəmizdə xeyriyyəçilik hərəkatı kütləvi xarakteri hal almışdır. Təbii ki, bu kapitalist münasibətlərinin inkişafı və yaratdığı sosial-iqtisadi reallıqlarla bağlı idi. Bu sistemin bütün mütərəqqi cəhətlərinə baxmayaraq məhz bu dövrdə zəhmətkeşlərin istismarı güclənmişdir.

Azərbaycanda kapitalizmin inkişafı burjuaziya ilə eyni vaxtda fəhlə sinfinin meydana çıxıb təşəkkül tapmasına səbəb oldu. Bakı proletariatinın sayı 60-65 min, bütün Azərbaycanda isə 90-100 min nəfər idi. Bakı proletarları neft sənayesi ilə yanaşı yüngül və yeyinti sənaye müəssisələrində, dəniz donanmasında, inşaat işlərində, dəmir yolunda və s., digər bölgələrdə isə fəhlələr dağ-mədən, tikinti pambıq təmizləmə, ipək emalı, balıq vətəgələri kimi müəssisələrdə çalışırdılar.

Çar Rusiyasında, xüsusən onun ucqarlarında fəhlə sinfinin vəziyyəti son dərəcə ağır idi. Azərbaycan proletariatinın iş şəraiti və həyatı dözülməz idi. Çar mütləqiyyəti və burjuaziyanın hökmranlığı dövründə onların nəsibi üzücü iş, aclıq və dilənçilik, tam hüquqsuzluq olmuşdur.

İmpəryanın başqa ucqarlarında olduğu kimi, inkişaf etməkdə olan kapitalist münasibətlərinin kapitalizmdən əvvəlki münasibətlərlə çulğaşdığı Azərbaycanda da fəhlələr xüsusilə şiddətli istismar və əsarətə məruz qalmışdır. Burada həm kapitalist, həm də yarımfeodal istismar üsulları geniş tətbiq olunurdu. Azərbaycanlı fəhlələr çarizmin polis əsarəti ilə bərabər, həm də şiddətli milli əsarəti üzləşirdi. Azərbaycanlı fəhlələr nəinki yerli kapitalistlər-azərbaycanlı, rus, erməni, həm də, xarici burjuaziya tərəfindən şiddətli şəkildə istismar edilirdilər.

Azərbaycanın sənaye müəssisələrində son dərəcə uzun iş günü mövcud idi, 12-14 saat işləmək adi hal idi. Neft mədənlərində iki növbəli iş sistemi mövcud idi. Hər növbədə fəhlələr azı 12 saat şləyirdilər. Bir çox hallarda mədən və müəssisələrdə iş günü 14-16, bəzi hallarda isə gündə 18 saata çatırdı. Fəhlələrin istirahət günləri yox idi. Bakının neft mədənlərində iş günlərinin sayı bir ildə 360 gün, Rusiyanın daxili quberniyalarında isə 230-300 günə çatırdı.

Azərbaycan fəhlə sinfi ağır zəhməti müqabilində cüzi əmək haqqı alırdı. Aşağı ixtisaslı fəhlələr xüsusilə az məvacib alırdı.

XIX əsrin sonlarında neft mədənlərində müxtəlif maaş formaları mövcud idi: aylıq, gündəlik, görülən iş . Aylıq iş forması daha çox yayılmışdı.

Əmək haqlarının ödənilməsində qeyri-bərabər müstəmləkəçilik prinsipi hökm sürürdü. Maaşlar ödənilən zaman milli mənsubiyyət nəzərə alınır. Azərbaycanlı fəhlələr, xüsusən Güney Azərbaycandan olan fəhlələr eyni işə

görə başqa millətlərə nisbətən az maaş alırdılar. Bu da onlara ailələrinin maddi-məişət, səhiyyə ehtiyaclarını və uşaqlarının təhsil xərclərini ödəməyə kifayət etmirdi. 1893-cü ildə neft mədənlərində ixtisası olmayan fəhlələr il ərzində orta hesabla 226 manat, başqa sözlə ayda 20 manat əmək haqqı aldıkları halda, ixtisaslı fəhlələr müvafiq olaraq 556 manat, yaxud ayda 50 manat qazanırdılar [1, s. 313-314]. Qadın və uşaqlara daha az əmək haqqı verilirdi. Onlar kişilərlə bərabər səviyyədə işləsələr də 20-50 faiz az əmək haqqı alırdılar.

Azərbaycan fəhlələrinin mənzil şəraiti təsəvvür edilməz dərəcədə ağır idi. Onlar kirayə etdiyi kazarmalarda, ailəli fəhlələr isə daxmalarda, damlarda yaşayırdılar. Fəhlələrin əmək haqqının çox hissəsini mənzil kirayəsinə xərcləyirdilər. Kirayə haqqı Bakı şəhərində ölkənin digər rayonlarına nisbətən daha yüksək idi. Burada fəhlələr ən yararsız mənzillərə maaşlarının 20%-ni verməyə məcbur idilər. Əmək haqqına əlavə verilən “mənzil pulları”nı fəhlələrin çox cüzi hissəsi alırdı. İşçilər çox hallarda yemək bişirmək üçün istifadə etdikləri neft və mazuta, mənzillərin isidilməsinə və istifadə etdikləri suya görə də haqq ödəyirdilər.

Əgər 1897-ci ildə Şimali Azərbaycan əhalisi 1.876.7 min nəfər idisə, 1910-cu ildə 2.317 min, 1913-cü ildə 2.339 nəfər idi. Əhalinin say artımı təbii amillərlə yanaşı digər ölkələrdən, o cümlədən Cənubi Azərbaycandan gələn köçkünlərin gəlişi və çarizmin köçürmə siyasəti ilə də bağlı idi. Azərbaycanda yeni istehsal sahələrinin meydana çıxdığı yerlər həm müflisləşmiş əhalinin bir hissəsini, həm də Rusiya quberniyasındakı və Cənubi Azərbaycandakı kəsbkarları bura cəlb edirdi [2, s.93]. Fəhlələr taleyin ümidinə buraxılmış olurdu. Cüzi əmək haqqı, ağır mənzil-məişət şəraiti fəhlələrin həyatını dözülməz edirdi.

Deməli, digər müstəmləkə ucqarlarında olduğu kimi Azərbaycanda da fəhlələrin hüquqsuzluğu, dilənçi vəziyyəti, maarifdən və mədəniyyətin digər sahələrindən təcrid olunması özünü daha qabarıq göstərirdi.

Kapitalist münasibətlərinin inkişafı ilə bağlı istər dövlət, istərsə də sahibkar kəndliləri arasında təbəqələşmə prosesi gedirdi. Kəndlilər sürətlə yoxsul, ortabab və varlılara (qolçomaq) ayrılırdı. H.Həsənov qeyd edir ki, Şamaxı və Göyçay qəzalarında dövlət kəndlilərinin torpaqlarının bəylər və hər cür sahibkarlar tərəfindən tutulmasının genişlənməsi onların vəziyyətini çox ağırlaşdırmışdı. Əslində qəzaların hamısında bütün kəndlilərin vəziyyət belə idi [5, s.19].

Dövlət kəndində az torpaqlı və ortabab kəndlilərinin bir hissəsi öz təsərrüfat müstəqilliyini itirir, əsarətə düşür, var-yoxdan çıxırdı. Əgər 1884-cü ildə Şimali Azərbaycanda 18.831 nəfər torpaqsız kəndli vardısı, 1895-ci ildə onların sayı 36709 nəfər olmuşdur [6, s.282]. 1870-ci il 14 may islahatından sonra nəinki sahibkar torpağında yaşayan kəndlilərin, həm də dövlət torpağında yaşayan kəndlilərin torpaqlarının mülkədarlar tərəfindən tutulması genişləndi. XIX əsrin 80-ci illərində Bakı quberniyasında dövlətə məxsus olan

təxminən 1077 kənddən 31-i, Yelizavetpol quberniyasının 707 kəndindən 7-si tamamilə torpaqsız idi [7, s.72-74]. Torpaqsız kəndlilər ağır şərtlər altında ya kənddə, ya da şəhərlərdə mizdlu kimi çalışırdılar. Maddi vəziyyətin ağırlığı, vergilərin çoxluğu və digər səbəblər kəndliləri pay torpağını satmağa vadar edirdi. Çar hökuməti qadağa etməsinə baxmayaraq kimsə buna əməl etmirdi [4, s. 19].

Əhalinin çox hissəsini təşkil edən kəndlilər də məhrumiyyət içində yaşayırdılar . Həm dövlət (xəzinə), həm də sahibkar kəndlilərinin ən adi hüquq və azadlıqları yox idi. Pay torpaqlarının bəylər, ağalar tərəfindən zəbt edilməsi, ağır vergi və mükəlləfiyyətlər, suvarma suyunun çatışmaması və s. onların həyatını ağırlaşdırır, onların ailələrinin, həmçinin övladlarının maddi-mənəvi və s. ehtiyaclarının normal ödənilməsinə mane olurdu.

Kəndlilərin bir hissəsinin ümumiyyətlə torpağı yox idi , əksəriyyətini aztorpaqlılar təşkil edirdi. 1917-ci ilin əvvəllərində Yelizavetpol(Gəncə) və Bakı quberniyalarında 16 min ailənin (76 min nəfərin)torpağı yox idi [3, s.23]. Yalnız Bakı quberniyasında torpağı olmayan ailələrin ümumi sayı 16 mini keçmişdi [3, s.29]. Bu cümlələrdə də müəyyən fərqli cəhət olsa da, fakt faktlığında qalır, hər iki quberniyada torpaqsız ailələrin sayı çox idi. Aztorpaqlı və torpaqsız kəndlilər ya varlıların torpaqlarını ağır şərtlərlə icarəyə götürür, ya da ruza qazanmaq üçün kəsbkarlığa gedirdilər .

Dövlət kəndliləri təsərrüfatlarını ayaq üstə saxlamaq və ailələrini dolandırmaq üçün sələmçilərdən borc almaq məcburiyyətində qalırdılar. Bununla da onlar sələmçilərin acgöz istismarına məruz qalırdılar. Borcu məhsulla ödəyən kəndlilər onun dəyərinin 30-40%-ni itirirdilər [5, s.186]. Kəndlilərdən alınan çoxsaylı vergilər onların vəziyyətini daha da ağırlaşdırırdı . Sahibkar kəndliləri bəy-mülkədar torpaqlarından istifadə əvəzində məhsulun onda bir hissəsindən yarısına qədərini onlara verirdilər. Dövlət kəndliləri də bir sıra mükəlləfiyyətləri icra etməklə yanaşı, bəzi vergilər də ödəyirdilər.

1870-ci il 14 may Kəndli Əsasnaməsinə görə Rusiyadan fərqli olaraq , Azərbaycanda pay torpaqlarının ödəncə satın alınması məcburi deyildi və bu işdə hökumət kəndlilərə heç bir pul yardımı göstərmirdi. Azərbaycan kəndlilərinin pay torpaqlarının çatışmazlığına baxmayaraq çarizmin müstəmləkə və ruslaşdırma siyasətinə uyğun olaraq Rusiydan ölkəmizə köçürülənlərin sayı getdikcə artırır. Bu da yerli kəndlilər üçün ağır fəlakətə çevrilirdi. Yerli kəndlilərin torpaqlarını alıb Rusiyadan köçürülənlərə verirdilər. Bunun nəticəsində yerli əhali torpaqlarından qovulur, onlar aztorpaqlılıqdan kəskin əziyyət çəkirdilər.

Məsələ onda idi ki, Azərbaycanda əhalinin artımı Rusiyadakı artımından yüksək idi. 1913-cü ildə Azərbaycanda 57 min uşaq doğulmuşdu. Əgər Rusiya imperiyasının Avropa hissəsinə doğulanların hissəsi hər 1000 min nəfərə 439 idisə, onlardan 271-i ölür, cəmi 168 –si qalırdısa , Azərbaycanda doğulan-

ların sayı 442, onlardan ölənlərdən 255, qalanlar isə 187 idi [2 , s.94]. Lakin çar hökuməti əhalinin artım sürəti ilə bağlı ortaya çıxan problemlərin həlilinə diqqətlə, qayğı ilə yanaşmırdı.

Kəndli həyatının mühüm məsələlərindən biri uşaqların tərbiyəsi idi. Kəndlərdə mədəni-maarif müəssisələri olmadığından və ya kəndlərin çox az hissəsində məktəblər olduğundan uşaqların tərbiyəsiylə valideynləri məşğul olurdu. Lakin onlar zehni və mənəvi inkişaf cəhətdən geri qalırdı. Çünki onların valideynləri də savadsız idi. Digər tərəfdən iri kəndlər və qəza mərkəzləri olan şəhərlərin çoxunda məktəb, kitabxana, klub və digər mədəni-maarif ocaqları yox idi. Çar Rusiyası ölkəmizdə xalq maarifinin inkişafına önəm vermədiyi üçün kəndlərdə savadlı adamlar az idi.

Lakin təzad onda idi ki, çarizmin istəyib – istəmədiyindən asılı olmayaraq sənaye və kənd təsərrüfatında kapitalistcəsinə inkişafı savadlı kadrlara tələbatın atırmasına səbəb olurdu. İstehsalatda gedən texniki tərəqqi və məhsuldarlığı artırmaq amili fəhlələrin savadlanmasını zəruri edirdi. Təbii ki, çar hökuməti azərbaycanlıları da “ yad”, “özgə” xalq hesab edərək, həm də savadın onların milli şüuru oyadacağından narahat olaraq kütləvi şəkildə savadlanmasında maraqlı deyildi. Belə olanda azərbaycanlı xeyriyyəçilər fəaliyyətə keçdi. Xeyriyyəçiliklə əsasən cəmiyyətin imkanlı hissəsi sayılan sənayeçilər, tacirlər , mülkədarlar, müəyyən dərəcədə ziyalılar məşğul olurdu. Xeyriyyəçilik xalqımızın maariflənməsində, şəhər və digər yaşayış məntəqələrimizin abadlaşmasında , əhalinin imkansız hissəsinin ehtiyaclarının müəyyən dərəcədə ödənilməsində müsbət rol oynamışdır. Xeyriyyəçiliyin coğrafi hədudları bütün Azərbaycanı əhatə etmişdir. Azərbaycan qadınları da öz xeyrixah əməlləri ilə heç də kişilərdən geri qalmamışdır. Xeyrixah əməllər insanları böyüdür, ucaldır, bədxah əməllər isə cılızlaşdırır, kiçildir. XIX əsrin sonu –XXəsrin əvvəllərində xeyriyyə cəmiyyətlərinin yaranması üçün fərdi xeyriyyəçilik bir növ zəmin olmuşdur.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan tarixi. 7 cildə, IV cild. Bakı, Elm, 2000, 508 s .
2. Azərbaycan tarixi. 7 cildə, V cild. Bakı, Elm, 2001, 672 s.
3. XX əsr Azərbaycan tarixi. Bakı, Təhsil, 2009 , 558 s.
4. Niftəliyev R. XIX əsrin II yarısında Azərbaycan kəndlilərinin azadlıq hərəkatı. Avtoreferat, Bakı, 1999. 24 s.
5. Гасанов Г. Государственная деревня Азербайджана в конце XIX – начале XXвв. (По материалам Шемахинского и Геокчайского уездов). Автореферат. Баку, 1986. 25 с.
6. Гасанов Г. Из истории Северо Азербайджанской деревни в конце XIX –начале, Баку, Тахсил, 2007. 224 с.
7. Сегаль И.Л. Крестьянское землевладение в Закавказье. Типография К.П.Козловскаго. Тифлис, 1912. 154 с.